# INHOUDSOPGAVE

DE GESCHIEDENIS ..... 2
DE PATROONHEILIGE('N'): ANNA-TEN-DRIEËN ..... 5
DE ARCHITECTUUR ..... 6
De toren ..... 6
Het exterieur ..... 6
Het interieur ..... 6
DE BINNENINRICHTING ..... 7
De glasramen ..... 7
Het meubilair ..... 8
Beelden ter devotie ..... 9
HET MEUBILAIR UIT DE NEOGOTISCHE KERK ..... 11
BIBLIOGRAFIE ..... 14
COLOFON ..... 14

## DE GESCHIEDENIS

De parochiekerk, toegewijd aan St.-Anna, de moeder van Maria, heeft een indrukwekkende voorgeschiedenis. Het gebied '**Sint-Anneke',** op de linker Scheldeoever, tegenover de rede van Antwerpen (zie kaart), vervult eeuwenlang de rol van Vlaams bruggenhoofd. Van op dit kleine gehucht, het '**Vlaams Hoofd'** steekt men per veer de Schelde over naar Antwerpen en dit zeker reeds van in de 13de eeuw.

De Schelde vormt al sinds de 9de eeuw de natuurlijke scheiding tussen het **Graafschap Vlaanderen** (linkeroever) en het **Hertogdom Brabant** (rechteroever) en was dan ook de beruchte grens tussen de erfvijanden van enerzijds het Koninkrijk Frankrijk en anderzijds het Duitse Rijk.

Het gehuchtje aan '**Sint-Anna-ten-veere'** kent sinds de Middeleeuwen een levendige verering van de heilige Anna. Omstreeks 1330 is de **Sint-Annakapel** reeds een bekend bedevaartsoord. Ze staat op de plaats waar zich nu de toegang tot de Sint-Annavoetgangerstunnel onder de Schelde bevindt. De kapel valt onder het kerkelijk bestuur van Zwijndrecht dat afhankelijk is van het bisdom Doornik, maar wordt sinds de 14de eeuw bediend door de Antwerpse Sint-Michielsabdij die eigenaar is van de Polder van Borgerweert (de huidige linker Scheldeoever). De kapel zou in 1450 verwoest zijn.

Op het einde van de 15de eeuw wordt op deze plaats een ruime stenen kapel gebouwd die enkel bediend wordt door rondreizende priesters. Tijdens de slag om Antwerpen in 1582 wordt ze opnieuw verwoest, maar in 1613 is ze heropgebouwd.

Sinds het begin van de 17de eeuw, in het elan van de Contrareformatie, kent de godsvrucht tot de heilige Anna een heropleving. De kapel krijgt een vaste bediening door de onderpastoor van Zwijndrecht. In 1667 wordt ze bedacht met een mooi uit hout gesneden beeld van de patrones, **Sint-Anna,** dat nog steeds de huidige kerk siert (foto).

Dan volgt een zeer woelige periode met getouwtrek over wie de bediening moet verzorgen tot het Frans Revolutionair Bewind in 1798 alles overneemt en de inboedel en de aanpalende grond verkoopt. De kapel wordt een opslagplaats.

Stadsplattegrond met het Vlaams Hoofd, *Plan de la Ville et de la citadelle d'Anvers*, Ambroise Tardieu, 1809, Antwerpen, Stadsarchief.

Eerst bij het einde van de Hollands Bewind, na 1829, keert het tij. J. Meyers de Swyndrecht koopt de kapel die inmiddels als smidse was ingericht en geeft ze terug aan de eredienst. Vanaf dan neemt Joannes **Hanegraef** (Antwerpen, 1803-1867), onderpastoor van de Antwerpse O.-L.-Vrouweparochie (de kathedraal), de dienst waar tot 1865. Dag aan dag, bij tij en ontij, onderneemt hij hiervoor de tocht over de Schelde (want van tunnels was toen nog geen sprake). Omwille van zijn verdienste werd deze onverdroten 'man Gods' in 1956 een straatnaam gegund: de 'Hanegraefstraat', tussen de Halewijnlaan en de Vlaams Hoofdlaan, niet toevallig aan de kerk. In 1854 krijgt deze priester de kapel in eigendom. Na zijn dood zullen zijn beide zusters in 1868 het eigendomsrecht (opnieuw) afstaan aan de H. Kruisparochie van Zwijndrecht, waardoor de aloude benaming 'St.-Anneke in Zwijndrecht' weer haar volle betekenis krijgt. Hanegraefs opvolger heeft het al een stuk comfortabeler: die heeft zijn verblijf op dezelfde oever, (zij het) in Zwijndrecht.
Een beslissende stap is de stichting in 1893 van de zelfstandige **Sint-Annaparochie**. Voor de snel groeiende bevolking van de nieuwe parochie is de kapel met haar 100 zitplaatsen al snel te klein.

Men besluit een modieuze **neogotische kerk** te bouwen. Graaf Florimond de Brouchoven de Bergeyck schenkt een terrein, dat uitgeeft op de baan naar Gent en paalt aan de spoorwegroute. De kerk zal plaats bieden aan 600 parochianen. De eerstesteenlegging vindt plaats op de feestdag van de heilige Joachim, 16 augustus **1903**. De kerk wordt van dan af **toegewijd aan de heiligen Anna en Joachim.**

De plannen voor het **neogotische totaalconcept**, kerkgebouw en -meubilair, worden getekend door architect Frans Stuyck. De aannemer is dezelfde die ook de Sint-Eligiuskerk in Antwerpen (wijk Stuivenberg) voor zijn rekening neemt: Aimé Hesbain.

De kerk is opgetrokken in rode baksteen en witte zandsteen. Het koor is gericht op het zuiden. De geplande noordtoren is er nooit gekomen, maar de kerk wordt in de neogotische traditie wel uitgerust met talrijke gebrandschilderde ramen en met een mozaïekvloer.

Hoewel de kerk 3,5 m boven het straatniveau is gebouwd, volstaat dit niet voor de nakende bodemproblematiek.

De Intercommunale Maatschappij van de Linker-Scheldeoever (Imalso), opgericht in 1929, begint met de systematische ophoging van het hele gebied om er een nieuw stadsdeel te creëren dat opgewassen is tegen overstromingsgevaar. Daarvoor wordt ook het eeuwenoude gehuchtje 'Vlaams Hoofd', met zijn barokke Herberg 'De Roos', nochtans een beschermd monument, gesloopt.

In het begin van de jaren 1950 ontstaan de eerste wijken met sociale woningbouw. Door de gestage grondophoging komen de laatste huizen van het oude Sint-Anneke op een lager niveau te liggen, 'Sint-Anneke Put'. Maar ook deze huizen worden ca. 1955 afgebroken omdat het nieuwe stratenplan op een hoger niveau ligt. Als laatste 'in een put' blijft de kerk overeind maar omdat door de ophoging van het omliggende terrein die 'put' steeds kleiner wordt stijgt het grondwater en bereikt het water de vloertegels. Er zat niets anders op dan de mooie neogotische kerk, die in de volksmond **'Sint-Anna in de put'** genoemd werd, af te breken.

Los van de plaatselijke bodemproblematiek wijzigt ook de kerkelijke organisatie van Antwerpen-Linkeroever. De Sint-Annaparochie die oorspronkelijk deel uitmaakt van het bisdom Gent wordt in 1959 overgeheveld naar het aartsbisdom Mechelen. Maar reeds in 1962 bij de heroprichting van het bisdom Antwerpen wordt ze aan dit bisdom toegevoegd. Het jaar nadien, In 1963, beslist men op ongeveer dezelfde plaats een nieuwe, modern opgevatte kerk te bouwen die beter aansluit bij het uitzicht van de nieuwe stadsdeel.

## De huidige Sint-Anna-ten-Drieënkerk

Pas in augustus 1968 wordt de neogotische Sint-Annakerk gesloopt om plaats te maken voor een moderne kerk, Architect Jos Ritzen tekent de plannen, de firma 'Bouwwerken Eysermans' uit Mol voert de opdracht uit. In 1969 wordt de bouw aangevat en amper één jaar later, op 28 november 1970, wordt de kerk **ingewijd** door Mgr. Jules-Victor Daem, de eerste bisschop van het heropgerichte bisdom Antwerpen.

In het snel groeiende stadsdeel Antwerpen-Linkeroever richt het bisdom in 1972 nog twee parochies op, O.-L.-Vrouw-ter-Schelde en Sint-Lucas. Beide fusioneren in 2003 met de Sint-Annaparochie, een mooie aanleiding om de parochie te hernoemen tot **'Sint-Anna-ten-Drieën.** Deze traditionele benaming waarmee de voorstelling van Anna met haar dochter Maria en kleinzoon Jezus wordt aangeduid, leent zich heel toevallig uitstekend voor de samenvoeging van de drie parochies. Maar in de volksmond krijgt de kerk benamingen die duidelijk verwijzen naar de plaats of naar het uitzicht. Is de oude kerk overduidelijk 'Sint-Anna in de put', de nieuwe wordt ofwel 'de blauwe kerk' of 'de kathedraal van de linkeroever'.

De nieuwe wijk 'Linkeroever' is een feit. 'St.-Anneke', dat al op 19 maart 1923 bestuurlijk losgemaakt is van de gemeente Zwijndrecht (en van de Provincie Oost-Vlaanderen), wordt in 1983 aangehecht bij de stad Antwerpen.

## DE PATROONHEILIGE('N'): ANNA-TEN-DRIEËN

Anna-ten-Drieën is een voorstelling van de heilige Anna met haar dochter Maria en Maria's zoon, Jezus. Als grootmoeder van Jezus kent men haar bijzondere macht toe als voorspreekster bij haar kleinzoon. Vooral in de Middeleeuwen neemt de devotie tot de heilige Anna een hoge vlucht.

Dit is in het bijzonder waar in het Waasland (linker Scheldeoever) en in andere kust- en vissersplaatsen. Als patroonheilige, zowel voor bejaarden als voor jonge echtparen, rekent men op haar voorspraak voor een goede oude dag, een kinderwens of een goede bevalling of zelfs voor het vinden van een goede man.

In de 15de eeuw wordt ze in de kunstwerken staande afgebeeld, als een volwassen vrouw, met Maria op de arm en Jezus als baby op de schoot van Maria. In de 16de eeuw staat of zit Maria rechts van Anna, die soms een boek vasthoudt, en een vrucht in de andere hand, als teken van vruchtbaarheid. Het Jezuskind zit op de schoot van Maria of staat tussen beide vrouwen. De afbeeldingen visualiseren de herkenbare en universele band tussen moeder en kind.

Na de reformatie gaat de verering tot de legendarische heilige Anna fel achteruit.

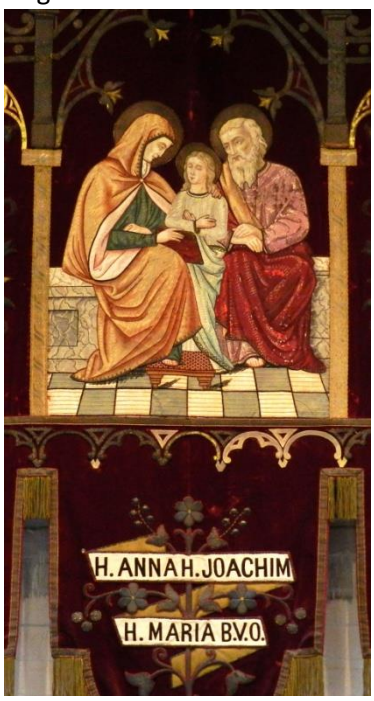


*Neogotisch processievaandel, ca. 1895-1900, atelier Grossé, Brugge?*

# DE ARCHITECTUUR

## De toren

Aan de oostzijde verrijst een 25 m hoge, open betonnen en witgeschilderde **toren** waarop een kruis prijkt van 4 m. Uit het **klokkenhuis** galmen drie klokken:

- de Ais-klok onderaan weegt 399 kg; ze werd gegoten in 1950 voor de vorige, neogotische kerk.
- de C-klok in het midden weegt 285 kg; ze is gegoten in 1972 bij de firma Eijsbots te Asten, Nederland en draagt de inscriptie "Voor nieuwe kerk 1970 – nieuwe klok 1972".
- de kleinste klok, de D-klok, werd door dezelfde firma gegoten, maar wel reeds in 1904. Ze weegt 215 kg en heeft als opschrift: "S$^{mae}$ Bambinae Mariae - Refusa anno 1972" (Aan het Allerheiligste Kind Maria - hergoten in het jaar 1972).

## Het exterieur

Het kerkgebouw is opgetrokken in baksteen naar plannen van architect Jos Ritzen (1896-1961) en bevindt zich op een lichtjes verhoogd terrein ten opzichte van het straatniveau. Een oprit in twee richtingen leidt naar de sierlijke noordelijke gevel met breed vooruitgeschoven portaal met zes glazen toegangsdeuren

De **gevel** is opgetrokken in een verglaasde siersteen met lichtblauwe kleurschijn (vandaar de volkse benaming 'de blauwe kerk') met naast de ingang een ingewerkt kruisenmotief.

## Het interieur

Het **concept** van de kerk is volledig nieuw. Een architect van na het Tweede Vaticaans Concilie stelt zich immers de vraag hoe de gelovigen zich best scharen rond een altaar dat vanuit alle richtingen zichtbaar moet zijn. Hij opteert hier zeer functioneel voor een waaiervormige kring.

De kerk is van in het begin opgevat als een polyvalente ruimte. Met een lengte van 31 m, een breedte op het koor van 16 m en achteraan 45 m, biedt ze zitplaats aan 700 bezoekers. De hoogte varieert van 8,40 m achteraan tot 9,60 m op het koor.

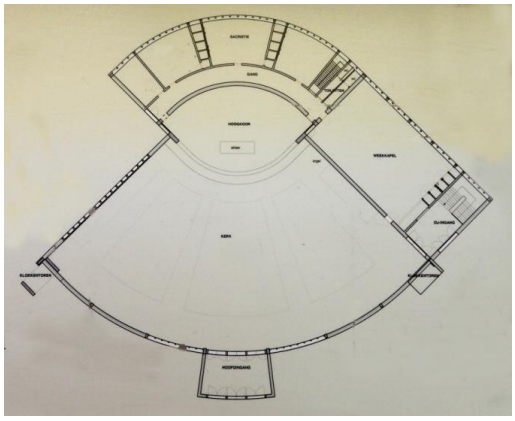

De amfitheatervorm loopt zachtjes af in de richting van het altaar. De binnenruimte is volledig open zonder elementen of pilaren die het zicht op het altaar storen. De houten zoldering welft zich van achter naar voor licht omhoog.

De noord-zuidrichting van de vroegere neogotische kerk bleef behouden. De ingang bevindt zich aan de noordzijde, de toren aan de oostzijde en het altaar is gericht naar het zuiden. De weekkapel aan de westzijde fungeert ook als Sacramentskapel. Daaronder bevindt zich een polyvalente ruimte, de Joachimzaal.

# DE BINNENINRICHTING

## De glasramen

De opvallendste en sfeerbepalende kunstelementen in de kerk zijn de **glasramen** van de **Franse kunstenaar Jacques Loire** (1904-1996) vervaardigd in glasbeton. Hij zocht voor het kleurenpalet zijn inspiratie in de glasramen van zijn woonplaats Chartres. Dit glazeniersatelier geniet in Vlaanderen een uitmuntende reputatie o.m. door zijn de betonglasramen in de kerk van O.-L.-Vrouw ter Duinen in Koksijde.

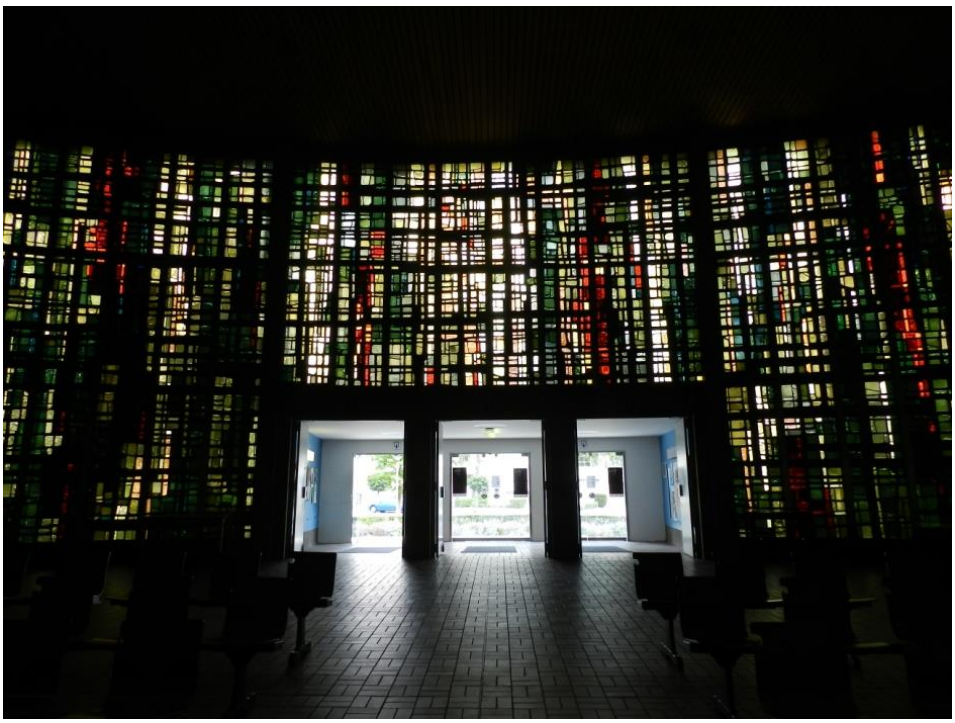

## Het meubilair

Zowel de **altaartafel als de lezenaar en het groot kruis** in het koor zijn vervaardigd uit tropisch hardhout, het zgn. wengéhout.

Het **tabernakel** op het houten altaar in de Sacramentskapel (weekkapel) is nog afkomstig van het hoofdaltaar in de vorige kerk. Dit tabernakel rust op een sokkel met 4 panelen van de vroegere, neogotische **preekstoel** (1909), met afbeeldingen van Christus en drie evangelisten: Johannes, Mattheüs en Marcus. De afbeelding van de vierde evangelist, Lucas, is uitgeleend aan de Sint-Lucaskerk op Antwerpen-Linkeroever, die deel uitmaakt van de Sint-Anna-ten-Drieënparochie.

In 1970 wordt de kerk verrijkt met een **pijporgel**. Dit prachtige instrument met zijn 20 registers en 1120 pijpen, waarvan de grootste 3,80 m en de kleinste 1,5 cm meet, is vervaardigd door de Firma Aerts & Castrel uit Duffel.

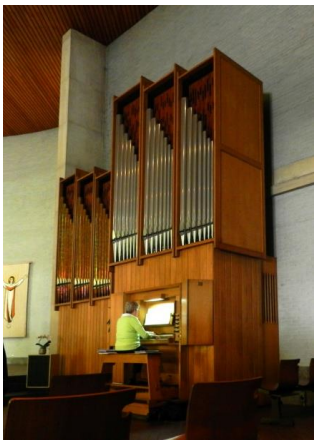

De **biechtstoelen** zijn verwerkt in de zijmuur van de sacramentskapel als een soort van ingebouwde wandkasten.

Bij de honderdste verjaardag van de parochie in 1993, wordt – niet toevallig - nabij het orgel een grijze wandkast met verlichte 'patrijspoorten' gebouwd waarin zeven gaaf gebleven **restanten van de neogotische roosvensters** (anoniem, ca.1900) uit de vorige kerk zijn opgenomen. Vijf van de zeven engelen *en buste* bespelen een instrument: twee een blokfluit, anderen een luit en een triangel. Wat zeker niet mocht ontbreken is een verwijzing naar het orgel, het kerkinstrument bij uitstek, ook al blijft de voorstelling ervan – mede omwille van het beperkte oppervlak bij deze figuren *en buste* - een portatieforgeltje. Twee anderen dragen bloemen. De huidige samenstelling in de orgelkast is gerealiseerd door kunstglazenier Herman Wauters (°Antwerpen 1929). Het blijft hulde brengen aan al wie zich inzet voor de kerkmuziek: eertijds in de neogotische kerk bij het orgel op het doksaal, waar dit roosvenster pal achter stond, nu hier - nog meer piëteitsvol als reliek van de eigen geschiedenis - bij het orgel op de begane grond.

## Beelden ter devotie

Het pronkstuk van het koor is beslist het beeld van ***Sint-Anna-ten-Drieën,*** vervaardigd uit lindehout. Het dateert van ca. 1667. De kunstenaar is onbekend. Bij een ongelukkige restauratie in de jaren 1960 wordt – volgens de esthetische voorkeur van die tijd voor soberheid en de naakte materie - de 300 jaar oude polychromie verwijderd. In 1970 is het beeld door Jozef De Waele uit Brugge weer in zijn oorspronkelijke eenvoud gerestaureerd. Anna wordt voorgesteld als een wat stuurse maar krachtige vrouw die op de rechterarm haar dochter Maria draagt. Maria kijkt de beschouwer vriendelijk in de ogen en draagt op haar beurt haar zoon Jezus op de schoot. Anna houdt in de linkerhand een peer, symbool voor vruchtbaarheid, tegelijkertijd een zoet snoepje waarmee ze haar kleinkind Jezus wil verwennen die er al begerig zijn beide handjes naar uitstrekt.

De kunstenaar van het gepolychromeerde houten beeld ***St.-Rochus*** is evenmin bekend. Het beeld dateert eveneens uit de periode rond 1670 en kan beslist uitzonderlijk genoemd worden, vooral door de bijzondere uitstraling van de jonge, slanke Rochusfiguur en de expressieve uitbeelding. Bij een restauratie in 1986 behoudt het beeld wel zijn veelkleurigheid die misschien wel een 19$^{de}$-eeuwse toevoeging is, maar er is meer nodig om het definitief in goede staat te brengen. Als bedevaarder is hij voorzien van een reisstaf, een hoed en een schoudermantel. Als pestheilige toont hij de pestwonde ter hoogte van zijn knie, waar ook het engeltje de aandacht op vestigt. De trouwe hond die Rochus tijdens zijn ziekte in het bos van brood voorzag, mocht evenmin ontbreken. Het beeld bevindt zich nu in een zijvertrek.

***Het processiebeeld van O.-L.-Vrouw*** dat aangekocht wordt in de periode 1893-1899 is sindsdien een geliefd devotiebeeld en neemt in de kerk een belangrijke plaats in. Maria is rijkelijk gekleed met een mantel vervaardigd in zwaar goudbrokaat, voorzien van lelieachtige bloemen, rozen en festoenen en afgezoomd met een bontrand. De bloemensymboliek is vergelijkbaar met deze van de mantels van de O.-L.-Vrouwebeelden van Sint-Andries, Sint-Fredegandus en Sint-Walburgis. Men vermoedt dat de mantel gemaakt werd rond 1899. Op het witte kleed staat een Mariamonogram geborduurd met kroon- en bloemmotieven, op het Jezuskleed een Christusmonogram met stralenkrans. Voor de feestelijke dagen heeft het beeld een stel vergulde zilveren kroontjes met echte edelstenen. Het werd begiftigd met een halsketting en oorbellen met echte diamanten. In 1983 werd het gepolychromeerde houten beeld gerestaureerd.

Na de tentoonstelling 'VerBEELDing' van de West-Vlaamse kunstenaar Willem Vermandere (° Lauwe 1940) in 2009 met schilderijen en beeldhouwwerk rond *Jesaja* en het *Hooglied*, verwerft de kerk zijn bijzonder kleurrijke en effectvolle schilderij *Doek op rol* dat nu permanent samen met het Mariabeeld vooraan in de kerk is opgesteld.

# HET MEUBILAIR UIT DE NEOGOTISCHE KERK

Meerdere neogotische meubilaire en andere kunstwerken zijn nog afkomstig uit de vorige kerk. Om het eigen karakter van de kerkruimte niet te schaden, staan al deze oudere voorwerpen opgesteld in de weekkapel.

De **doopvont** uit 1907 is opgevat als een koperen ronde kuip met zeshoekig tempeldak met een kruis in top.

Al het **eikenhouten meubilair** is vervaardigd door parochiaan-schrijnwerker Alfons Bressinck.

De **communiebank** uit ca. 1903 beeldt in de lijn van de verwachtingen eucharistische symbolen en thema's uit die telkens vergezeld zijn van een Latijnse tekst en van elkaar gescheiden worden door panelen vol wijnranken en korenaren.
Het ***Lam Gods*** met een kruisvaantje (foto) is de symbolische voorstelling van de zegevierende Christus die zich heeft opgeofferd voor het heil van de mensen. Onderaan staat een aanhaling van Johannes naar aanleiding van de wonderbare spijziging: 'Ego sum panis vivus qui de coelo descendi' (Ik ben het levende brood dat uit de hemel is neergedaald; Joh. 6:51). (foto)

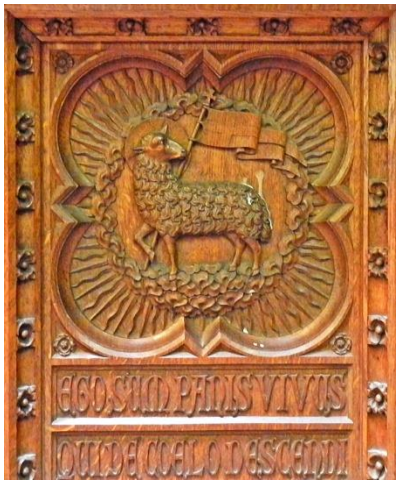

De **pelikaan** die met het eigen bloed zijn jongen voedt verwijst naar staat symbool voor Christus' onvoorwaardelijke offerbereidheid. De tekst is die van de consecratie van het heilig Misoffer: 'Accipite et comedite, hoc est corpus meum' (Neemt en eet, dit is mijn lichaam; Mt. 26:26), dit ter herhaling van de woorden van Christus zelf op het Laatste Avondmaal waarmee hij het brood een nieuwe duiding geeft). (foto)

Daarnaast vinden we ook **eucharistische thema's** in de vorm van voorafbeeldingen van de eucharistie uit het Oude Testament.

Op een eerste paneel scharen twee volwassen Joden en een jongeling zich rond een geslacht **paaslam,** dat ze weldra nuttigen om kracht op te doen voor de nakende uittocht uit Egypte. Met een wandelstok in de hand en met een reiszak staan ze gereed om weldra de exodus aan te vatten (Ex. ). De begeleidende tekst is die van 1 Kor. 5:7-8 waar Paulus zegt 'ons Paaslam Christus is geslacht': 'Pascha nostrum immolatus est Christus'. (foto)

Een van de meest voor de hand liggende prefiguraties is het **manna** uit de hemel, waarbij Mozes midden tussen het manna staat dat door een vrouw en een kind verzameld wordt. De bijhorende tekst is genomen uit het *Panis Angelicus*, de beroemde strofe uit de *Sacris solemnis*-hymne, door Thomas van Aquino in 1264 geschreven voor het feest van Sacramentsdag: 'Dat panis coelicus figuris terminum' (Het [ware] Brood van de hemel maakt een einde aan alle voorschaduwingen [ervan]).

Twee andere voorstellingen zijn gebaseerd op het Nieuwe Testament. **De maaltijd met de Emmaüsgangers**, waar Christus door het breken van het brood de leerlingen overtuigt van zijn verrijzenis, is een klassiek thema. De begeleidende tekst luidt 'Cibavit nos Dominus ex adipe frumenti' (de Heer voedde ons overvloedig met tarwe), een vers uit Ps. 80 (81):17 die met Sacramentsdag in het *Introïtus* wordt geciteerd.

Verrassender is de voorstelling van **Jezus die de communie in 2 gedaanten uitdeelt aan Johannes en een andere apostel** (foto). Johannes, voorgesteld als een langharige jongeling, zit geknield voor Jezus, de oudere apostel is niet te identificeren bij gebrek aan herkenningstekens. Onderaan staat de aanvangsstrofe uit de hymne van Thomas van Aquino voor Sacramentsdag: 'Panis angelicus fit panis hominum' (Het brood van de engelen wordt het brood van de mensen).

Het eikenhouten **neogotische koorgestoelte** werd in 1909–1910 gemaakt door Alfons Bressinck, de lokale schrijnwerker van Zwijndrecht (waaronder het Vlaams Hoofd oftewel Sint-Anneke viel), het beeldsnijwerk ervan door beeldhouwer Remi Rooms (Zaffelare 1861 - Gent 1934). Vooraan is het versierd met o.m. florale voorstellingen en aan de zijkanten met de figuren van de vier grote westerse kerkvaders. Als te theologische auteurs zijn ze herkenbaar aan - hun gemeenschappelijk attribuut - een boek en (met uitzondering van Augustinus) de pen die ze hanteerden. Ze zijn verder te identificeren aan hun specifiek persoonlijk attribuut.

Sint-Hiëronymus, traditioneel (maar ten onechte) met een kardinaalshoed. Zijn boek staat voor zijn Bijbelvertalingen in de Latijnse volkstaal: de zgn. *Vulgaat*. Aan zijn ligt de leeuw die hem in de woestijn vergezelde (foto). Paus Gregorius de Grote, met de pauselijke driekroon of tiara, is vergezeld van de duif die hem in het oor fluistert, symbool voor de inspiratie door de Heilige. Geest. De welsprekendheid van bisschop Ambrosius van Milaan wordt verzinnebeeld door een bijenkorf, de vurigheid van zijn leerling, bisschop Augustinus van Hippo door een brandend hart. Beide bisschoppen dragen een mijter.

De **preekstoel** (1909) is het enige meubel dat deels gerecycleerd werd, namelijk als steun voor het tabernakel (zie hierboven).

Ook van een neogotisch roosvenster (ca. 1900) zijn details bewaard, hoofden van vooral musicerende engelen (zie hierboven 'Het meubilair').

En een klok uit de vorige kerk (1950) roept nog steeds op (zie 'De toren').

## BIBLIOGRAFIE

Johan Thibaut, ontwerp van de tekst voor www.topa.be , 2010

Emiel Van Peel**,** *100 jaar parochie HH. Anna en Joachim*, Antwerpen, 1993

*Intercommunale Maatschappij van de Linkeroever (Imalso),* ca. 1960?

http://www.anna3.be/Anna3_20090627_WillemVermandere.html

## COLOFON

**Tekst:** Jan Vanes –

eindredactie 2017: Rudi Mannaerts

**Kaart:** *Stadsplattegrond met Vlaams Hoofd,* Ambrosius Tardieu, Antwerpen Stadsarchief, gepubliceerd in: Rutger Tijs, *Antwerpen*, 2007

**Foto's:** Jan Vanes